

Onder
de Leien

't Stad
is van
iedereen.

De Citadel van Alva

Vanuit de politiek van de Spaanse bezetter om meer greep te krijgen op de Nederlanden werd tussen 1567 en 1571 aan de zuidzijde van de stad een vijfhoekige citadel opgericht. Francesco Pacciotto, door de hertog van Alva aangesteld als ontwerper, nam de citadel van Turijn als model voor Antwerpen. Met één zijde naar de stad gericht, telde de citadel vijf bastions met teruggetrokken flanken en geschutsruimten of kazematten.

1. Plattegrond van de citadel met binnenin kazernes (gravure, Stadsarchief Antwerpen)
2. Citadelmuren verschijnen op de middenberm van de Amerikalei.
3. De muurafwerking aan grachtzijde
4. Doorsnede bastionmuur
5. De beschieting van 1832 (prent, Stadsarchief Antwerpen)

Binnenin was er plaats voor de kazernering van 2000 soldaten. De buitenzijde werd versterkt met een watergracht en een buitengrachtboord of contrescarp.

Vanaf de 17de eeuw werd deze verder uitgebouwd met buitenwerken. Qua oppervlakte besloeg de citadel zowat het hele huidige Zuid. Ze leeft nog verder in straatnamen zoals Kasteelpleinstraat, Kasteelstraat, Belegstraat, Bolwerkstraat...

Bastion Toledo

Van bastion 'Toledo' kwamen onder de Amerikalei twee voorzijden en de zuidelijke flank aan het licht. Het archeologisch onderzoek bracht de bouwtechnische eigenschappen in kaart. Net als de stadsomwalling bestond de constructie uit een hoofdmuur met aan de binnenzijde op regelmatige afstand steunberen. De licht hellende hoofdmuur werd tegen een aarden wal opgericht. Aan de grachtkant vertoonde de muur een fijn vertand profiel in Italiaanse stijl dat in verschillende kleuren en materialen was uitgewerkt: roodroze baksteen voor de bovenbouw, witte kalkzandsteen ter hoogte van het vroegere loopvlak en blauwe steen op het grachtniveau. Alhoewel onder de grond gelegen, was deze muurpartij geen fundering, maar een boven de gracht zichtbaar gedeelte. Toen de muurresten voor het nieuwe afwaterings- en rioleringssysteem werden afgebroken, werd binnenin een kanalisatiesysteem aangetroffen.

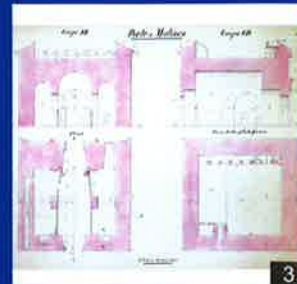
Op de Amerikalei, juist voorbij de vroegere citadelgracht, werden recent kanonballen en een mortiergranaat aangetroffen. Het zijn misschien de getuigen van de laatste belegering van de citadel. In 1832, juist na de Belgische onafhankelijkheid, verplichtte een groot bombardement door Franse troepen de Hollanders uiteindelijk hun laatste bolwerk op te geven. Na onderzoek van DOVO (Dienst voor Opruiming en Vernietiging van Ontploffings-tuigen) bleken de vondsten nog zwart kruit te bevatten en werden daarom vernietigd.

De Sint-Jorispoort

De Sint-Jorispoort werd als grootste en meest monumentale van de vijf stadspoorten gebouwd tussen 1542 en 1545. Haar andere naam 'Keizerspoort' dankt zij aan de plechtige intrede van Karel V in 1545.

2

3

1. Overzicht van de poortfunderingen onder de Leopoldplaats
2. Foto uit 1864 met zicht op de Sint-Jorispoort en de voorliggende brug (Stadsarchief Antwerpen)
3. 19de-eeuws opmetingsplan met grondplan en doorsneden (Stadsarchief Antwerpen)
4. Een van de vier halfpijlers
5. De monumentaal uitgewerkte grachtzijde van de poort

Als onderdeel van de gebastioneerde stadsomwalling werd zij geflankeerd door de oostelijke en zuidelijke fronten en door het gelijknamige bastion. Vanuit een geschutsruimte of kazemat in de flank van dit bastion kon de Sint-Jorispoort worden verdedigd.

Noord-Italiaanse renaissance

Oude plannen en tekeningen geven aan dat de Sint-Jorispoort kubusvormig werd opgetrokken in de zgn. Toscaanse of rustieke stijl, een Noord-Italiaanse renaissancestijl uit de eerste helft van de 16de eeuw. De voorzijde was getooid met halfzuilen, gefundeerd op halfpijlers. Bovenaan prijkte een vierkant fronton waarin twee leeuwen een wapenschild vasthielden. Op een achterliggende wimpel luidde het opschrift 'Plus Oultre', het devies van de Habsburgers. De poort kende een symmetrisch grondplan, waarbij een centrale doorgang twee hoofdruimtes scheidde. Een trap in de noordzijde gaf toegang tot het dak, waar plaats was voor geschut. Vanaf het straatniveau bereikte de poort een hoogte van ongeveer 15 meter.

Archeologische gegevens

Tijdens de opgravingen werden onder de Leopoldplaats de vrijwel intact bewaarde poortfunderingen onderzocht. De fundering bestaat uit een massief rechthoekig kader. De licht hellende grachtkant bleek bekleed met Lediaanse kalkzandsteen. De voormelde halfpijlers bevonden zich in een uitstekende staat. Op de hoek met het bastion zorgde een kanaal voor de afvoer van dakwater. In de noordelijke vleugel werden een aantal archeologische structuren opgemerkt, waaronder een stenen beerput, een waterput en een houten afvalput.

Stenen als getuige...

Aanvankelijk voorzag de 19de-eeuwse afbraak van de omwalling in de vrijwaring van de Sint-Jorispoort. Ondanks groot publiek protest werd echter besloten om de poort te slopen. Wat over bleef, wordt nu bedreigd door de bouw van een tunnel. Met de recente opgravingen werd de mogelijkheid benut om de parementstenen van deze monumentale poort te bewaren. Een heropbouw op een nabije locatie kan de poort weer tot haar recht laten komen.

1

4

5

Het Sint-Jorisbastion

De Antwerpse stadsomwalling, gebouwd tussen 1542 en 1556, brak met het verleden. De introductie van bastions of vijfhoekige uitsprongen in de stadsmuur, was het antwoord op de nieuwe vorm van oorlogsvoeren met krachtiger geschut en de inzet van kanonnen.

1. Sondering van de bastionmuur tot 6 meter diep
2. De noordelijke bastionhoek, vanwege de vorm ook oor of oreillon genoemd.
3. De snavelvormige bastionhoek, een unicum in militaire architectuur
4. Doorsnede bastionmuur
5. Sfeerbeeld van de vesten in de 19de eeuw, met het Sint-Jorisbastion links vooraan en het verderop gelegen bastion 'Huidevetterstoren'. Hier loopt nu de Frankrijklei. (Stadsarchief Antwerpen)

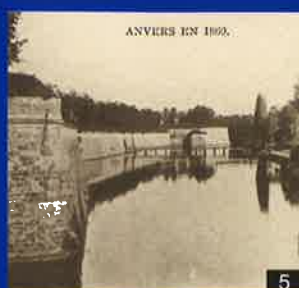
Door de belegering van de stad in 1542 door het leger van Maarten Van Rossum was immers gebleken dat de middeleeuwse vesting niet langer de veiligheid van haar bewoners kon verzekeren. De nieuwe omwalling werd dan ook voorzien van negen bastions, die onderling wel verschilden. Het recent opgegraven Sint-Jorisbastion ter hoogte van de huidige Nationale Bank, had teruggetrokken flanken waarbij de zuidelijke een langere en geknikte vorm had. Aan deze zijde verdedigde de kazemat of geschutsruimte de toegang tot de Sint-Jorispoort.

De opgravingen

Tijdens het archeologisch onderzoek werd de zuidelijke voorzijde van het bastion tot volledige diepte onderzocht. Aan de grachtzijde was de licht hellende hoofdmuur voorzien van een natuurstenen parement in witgele kalkzandsteen. Aan de binnenzijde zorgden steunmuren op regelmatige afstand voor de verankering in een aarden wal. De hoofdmuur bleef tot 3,7 meter diep bewaard en stond op een 1,5 meter hoge fundering. De monumentale muur bereikte vroeger een hoogte van ruim 10 meter!

Een snavelvormige bastionhoek

De punt van een bastion of saillant onderging binnen de vestingbouw een grote evolutie. De saillant van het Sint-Jorisbastion vormt hiervan een vroeg en voor België uniek voorbeeld: om dode hoeken te vermijden gaat de ronding van de hoofdmuur onderaan over in een halve piramide. Deze laatste is bovendien getooid met een halve bol als kenmerk van de Noord-Italiaanse renaissance. Deze momentopname in de vestingbouw belichaamt het midden 16de-eeuwse architecturale vernuft. Enkele decennia later wordt dit principe niet langer toegepast en vereenvoudigen de bastionhoeken.

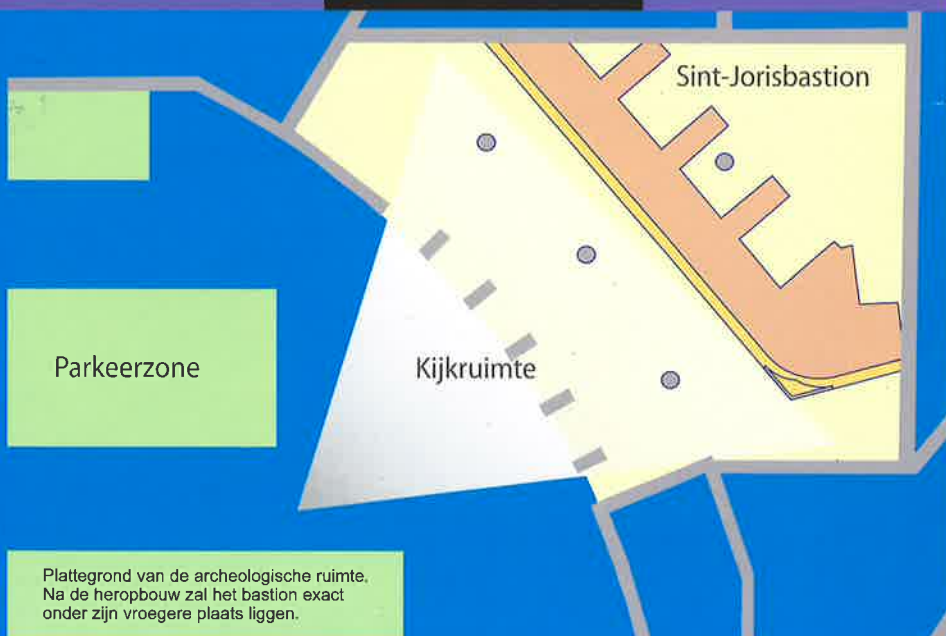
Ruimte voor erfgoed

De heraanleg van de leien hield aanvankelijk geen rekening met te verwachten archeologische resten. Deze dienden te wijken voor de bouw van tunnels en een parkeergarage.

1. Consolidatie van het metselwerk door injectie
2. Met diamantkoord wordt de muur verzaagd in blokken van 3 ton.
3. Transport van de blokken
4. Stapelplaats

De 16de-eeuwse omwalling die tijdens het Spaanse bewind onder Keizer Karel tot stand kwam, bevat echter tal van architecturale en cultuurhistorische kwaliteiten met een meer dan stedelijk belang. Het gaat namelijk om de eerste stad van de Nederlanden waar het gebastioneerd stelsel op rigoureuze en monumentale wijze werd toegepast. De kennis van deze vestingbouw had zich in Italië ontwikkeld. Keizer Karel liet daarom in 1540 de ingenieur Donato Boni di Pellizuoli naar de Nederlanden komen om voor Antwerpen een ontwerp te maken. Uit deze experimentele periode zijn in de Lage Landen weinig versterkingen bewaard gebleven.

Vanwege de grote cultuurhistorische waarde en het unieke karakter van de Spaanse omwalling keurde het Vlaamse Gewest voor het bastion een ultieme reddingsoperatie goed. Het bastion dat op het tunneltracé lag, zou worden verplaatst naar een nieuwe, dieper gelegen archeologische ruimte. Voor deze operatie diende het muurgedeelte eerst in blokken te worden verzaagd en tijdelijk te worden gestockeerd. Bij de heropbouw zal de bastionmuur zichtbaar zijn vanuit de parkeergarage en voor het publiek toegankelijk worden gemaakt.

De huidige leiengordel volgt het traject van de Spaanse stadsomwalling uit de 16de of 'Gouden' eeuw. Tussen 1542-1556 werd een gebastioneerde omwalling gebouwd, bestaande uit 9 bastions, 8 fronten en 5 stadspoorten. Ten zuiden van de stad werd tussen 1567-1571 een vijfhoekige citadel opgetrokken. Kort nadien werden beide onderdelen door middel van een wal verbonden. De versterkingsgordel die op deze wijze ontstond, werd in de daaropvolgende eeuwen uitgebreid met voorwerken en grachten.

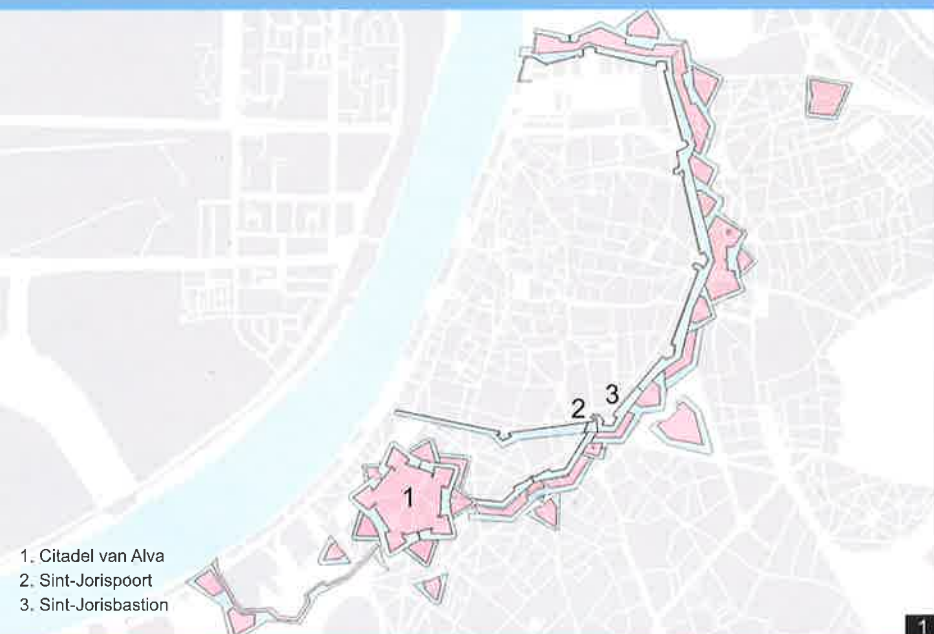
Kort na het midden van de 19de eeuw, in de greep van verruiming en vernieuwing, verkoos de stad een flaneerboulevard op de plaats van de inmiddels verouderde stadsomwalling. Aangezien toen bij de sloop enkel de bovengrondse delen werden afgebroken, stoten de archeologen nu tijdens de recente opgravingen op uitstekend bewaarde restanten. De muren en funderingen bereiken vaak een diepte tot 5 meter onder het straatniveau.

Archeologische Begeleiding Leien

1. Projectie van de 16de-eeuwse Spaanse omwalling en de latere uitbreidingen op het huidige stadsplan
2. Detail uit een 16de-eeuwse gravure van de stadsomwalling met citadel (Stadsarchief Antwerpen)
3. Opkuis van de buitengrachtboord van de omwalling
4. Mechanische uitgraving
5. Recuperatie van vondsten

2

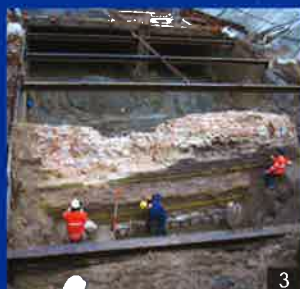
1. Citadel van Alva
2. Sint-Jorispoort
3. Sint-Jorisbastion

1

Waarom opgraven?

Elke ingreep in de bodem vormt een bedreiging voor dit ondergrondse erfgoed. Zo worden door de heraanleg van de leien belangrijke delen van de 16de-eeuwse Spaanse omwalling vernietigd. Gelet op de grootschaligheid van de werken en de archeologische verwachting werd in de bouwtoelating de integrale archeologische begeleiding van de werken als voorwaarde gesteld. Het is een feit dat archiefbronnen, oude foto's en kaarten ons veel kunnen vertellen, maar dikwijls zijn de muurrestanten zelf de belangrijkste bron van kennis. Ze dienen dan ook volledig te worden gedocumenteerd.

Het archeologisch onderzoek bij de heraanleg van de leien wordt gefinancierd door het Vlaamse Gewest, wetenschappelijk begeleid door het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) en gecoördineerd door de stedelijke afdeling archeologie. Sinds september 2002 zorgen twee archeologen en twee arbeiders, in overleg met het Vlaamse Gewest en de betrokken aannemers, voor het onderzoek van de archeologische resten.

3

4

5

Colofon

Tekst:
Keren Minnaer, Bas Bogaerts,
Tim Bellens en Johan Veeckman

oktober 2004

Ontwerp:
Coming-soon

Stad Antwerpen Afdeling Archeologie
Kloostersstraat 15, 2000 Antwerpen
Tel/fax 03/232 92 08

E-mail:
archeologie@stad.antwerpen.be

Website:
<http://archeologia.antwerpen.be>